

УДК 94(477):930.1(046)«1921»

Срібняк Ігор Володимирович
доктор історичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
завідувач кафедри всесвітньої історії
Київського університету імені Бориса Грінченка
i.sribniak@kubg.edu.ua
ORCID 0000-0001-9750-4958

Надтока Геннадій Михайлович
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри всесвітньої історії
Київського університету імені Бориса Грінченка
h.nadtoka@kubg.edu.ua
ORCID 0000-0002-6479-5469

3-тя ЗАЛІЗНА СТРЕЛЕЦЬКА ДИВІЗІЯ АРМІЇ УНР у 1921 р.: ПРОСВІТНЯ ТА КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКА СКЛАДОВА ТАБОРОВОГО ПОВСЯКДЕННЯ ВОЯЦТВА

Мета роботи визначається необхідністю проведення аналізу просвітньої та культурно-мистецької складової таборового повсякдення особового складу 3-ої Залізної стрілецької дивізії армії УНР у 1921 р. **Методологія** роботи ґрунтується на застосуванні проблемно-хронологічного, системно-історичного, порівняльно-ретроспективного та аналітичного методів проведення наукового дослідження. **Наукова новизна** полягає в комплексному дослідженні змісту просвітньої та культурно-мистецької діяльності вояцтва 3-ої дивізії в таборі Каліш. Автори статті дійшли **висновку** про те, що всі театральні-концертні самодіяльні заходи були національними за змістом та духом та сприяли духовній консолідації вояцтва дивізії в складних умовах інтернування.

Ключові слова: табір, інтерновані, театр, хор, школа, оркестр, Каліш, Польща.

Срібняк Ігорь Владимирович, доктор исторических наук, профессор, заслуженный деятель науки и техники Украины, заведующий кафедрой всемирной истории Киевского университета имени Бориса Гринченко; Надтока Геннадий Михайлович, доктор исторических наук, профессор, профессор кафедры всемирной истории Киевского университета имени Бориса Гринченко

3-я Железная стрелковая дивизия армии УНР в 1921 г.: образовательная и культурно-артистическая составляющая лагерной повседневности военнослужащих

Цель работы определяется необходимостью проведения анализа образовательной и культурно-артистической составляющей лагерной повседневности личного состава 3-й Железной стрелковой дивизии армии УНР в 1921 г. **Методология** работы базируется на использовании проблемно-хронологического, системно-исторического, сравнительно-ретроспективного и аналитического методов проведения научного исследования. **Научная новизна** состоит в комплексном исследовании содержания образовательной и культурно-артистической деятельности воинов 3-й дивизии в лагере Каліш. Авторы статьи пришли к **выводу** о том, что все театральные-концертные самодеятельные мероприятия были национальными по своему содержанию, содействуя духовной консолидации воинов дивизии в сложных условиях интернирования.

Ключевые слова: лагерь, интернированные, театр, хор, школа, оркестр, Каліш, Польша.

Sribnyak Ihor, doctor of historical sciences, professor Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Head of the Department of World History, Borys Grinchenko Kyiv University; Nadtoka Gennadij, doctor of historical sciences, Professor of the Department of World History, Borys Grinchenko Kyiv University

The 3rd Iron Rifle Division of UNR Army in 1921: Educational, Cultural and Art Constituent of Soldiers' Everyday Life

The purpose of the article is determined by the necessity to analyze educational, cultural and art constituent of the everyday life of the representatives of The 3rd Iron Rifle Division of UNR Army in 1921. **The methodology** is based on the appliance of problematic, chronological, systematically historical, comparatively retrospective and analytical methods of the implementation of the scientific research. **The scientific novelty** aims to research complex content of educational, cultural and artistic activity of 3rd division soldiers in Kalisz camp. The authors of the article came to the **conclusion** that all theatrical and concert amateur events were national in accordance with the content and atmosphere which led to the spiritual consolidation of division soldiers in difficult interned terms.

Keywords: camp, interned, theatre, choir, school, orchestra, Kalisz, Poland.

Актуальність теми дослідження зумовлена потребою проведення всебічного аналізу обставин перебування інтернованих вояків 3-ої Залізної стрілецької дивізії армії УНР в таборі Каліш, що сприятиме розширенню наших уявлень про процес формування української політичної еміграції в Польщі, а також тягlosti визвольної боротьби українського народу за свою волю і незалежність.

Аналіз досліджень і публікацій. Обставини перебування 3-ої Залізної стрілецької дивізії в таборі інтернованих Військ УНР Каліш у 1921 р. практично невідомі ширшому загалу науковців-істориків,

хоча окремі загальні інформації про інтернування армії УНР (і вказаної дивізії) вже були вміщені у кількох монографічних виданнях. Так, зокрема, О.Колянчук у своїй науково-популярній розвідці зупинився на деяких аспектах культурно-освітньої та видавничої діяльності вояків-українців у Каліші, пунктирно окреслив роботу більшості творчих і громадських осередків вояцтва в ньому як під час інтернування, так і після створення тут Української станиці. Однак він не ставив перед собою завдання реконструювати специфіку таборового побуту вояків 3-ої дивізії у згаданому таборі, і до того ж – майже не використовував архівних матеріалів, що великою мірою збіднило джерельну основу його дослідження [1]. До цієї тематики О.Колянчук повернувся ще один раз, але знов таки – жодним чином не вирізняючи при цьому добу інтернування 3-ої Залізної дивізії у таборі Каліш [2].

Одночасно з виходом праць згаданого дослідника тривала інтенсивна дослідна робота інших істориків, праці яких заклали основи для подальшої наукової розробки цієї теми [3, 4, 5]. Але й у них була відсутня систематизована інформація про 3-тю дивізію. Між тим, нинішня українська військово-історична наука потребує нової якості знань, що може бути здійснено шляхом підготовки наукових досліджень не тільки про бойовий шлях дивізії армії УНР, але й про той період, коли українське вояцтво опинилось у таборах Польщі на становищі інтернованих. Фактично єдиним синтетичним дослідженням такого роду стала фундаментальна монографія польського історика О.Вішки, яка слугує та ще довго слугуватиме прикладом такого роду досліджень для майбутніх поколінь військових істориків [6].

Відтак видається доцільним звернутись до вивчення історії 3-ої Залізної дивізії, і зокрема – просвітницької та театральньо-мистецької компоненти життя вояків-дивізійників у таборі Каліш – шляхом ретельного вивчення архівних матеріалів. Для цього автором даної статті були використані документи ЦДАВО України, і зокрема – два «доклади» про діяльність культурно-освітнього відділу згаданої дивізії, які були підготовлені та адресовані її командувачеві – генерал-хорунжому О.Удовиченку [7]. Крім того, важлива фактологічна інформація про побут 3-ої Залізної дивізії містилась у документах, що зберігаються у фондах Національної установи імені Оссолінських (Вроцлав, Польща) [8].

Мета дослідження визначається необхідністю проведення всебічного аналізу просвітньої та культурно-мистецької складової таборового повсякдення особового складу 3-ої Залізної стрілецької дивізії армії УНР у 1921 р.

Виклад основного матеріалу. Культурно-освітній відділ 3-ої Залізної стрілецької дивізії розпочав свою діяльність у таборі Каліш вже 15 грудня 1920 р., а його штат на той час складався з начальника відділу та двох (пізніше – трьох) його помічників. Вже невдовзі також були призначені 12 «сотених» культурно-освітніх інструкторів (з розрахунку – один інструктор на стрілецький курінь та окрему частину), які діяли за вказівками начальника відділу Керівник культурно-освітнього відділу персонально відповідав за стан цієї важливої сфери таборового життя, але разом з тим велике значення мала особиста ініціатива дивізійних акторів-аматорів, хористів, музикантів, художників. Традиційно активною в усіх мистецьких заходах була участь дружин таборян, які разом зі своїми чоловіками та дітьми перебували у таборі, мешкаючи у т.зв. сімейному бараку.

З часом структура культурно-освітнього відділу ускладнювалась – у ній засновувались різні секції (у т.ч. – освітня, драматична, музично-вокальна, спортивна та ін.), співробітники яких надавали всю можливу допомогу відповідним просвітнім та культурно-мистецьким гурткам. Важливе значення мала й підтримка начальника 3-ої Залізної дивізії генерал-хорунжого О.Удовиченка, який докладав максимальних зусиль для урізноманітнення дозвілля вояків-дивізійників, знаходячи кошти для реалізації всіх конструктивних ідей та добре слово для їх ініціаторів.

Більше того – час від часу для спільного визначення основних напрямів роботи та координації зусиль всіх залучених до просвітницької роботи скликалися загальні наради всіх співробітників культурно-освітнього відділу, на деяких з них були присутні начдив О.Удовиченко, командувач Армії УНР М.Омелянович-Павленко, Головний Отаман С.Петлюра. Остання обставина свідчила про ту увагу, яка надавалась налагодженню культурно-освітньої діяльності в таборах з боку вищого військово-політичного керівництва УНР [9].

Учасники цих нарад були свідомі того, що перебування вояцтва у таборі в умовах «недостачі харчів, одягу, відсутності матеріального задоволення козаків і старшин», а також їхній тяжкий моральний стан внаслідок «поразки, нез'ясованості часу нашого перебування в інтернації» могли призвести до деморалізації загалу вояцтва. Відтак конче необхідним було заповнити чимось конструктивним весь час, який з'явився «в розпорядженню козака чи старшини, і використовувати його як - найкраще, не кидати їх одиними зі своїми думками, аби не заворушилась у них розочарованість, жаль і гніт душі». Також важливим було «звернути увагу на час відпочинку в козачому життю і заповнити його розумними забавами» [10].

Тому їх заходами для козацтва проводились бесіди, дискусії та «загальні читання», під час яких присутнім роз'яснювалась природа більшовизму та обстоювалась ідея відновлення УНР. Найголовнішою складністю в цей час була гостра нестача преси в таборі, відтак самотнім джерелом інформації були пресові звіти, які готувались та розсилались до таборів співробітниками Української військово-ліквідаційної комісії з Варшави. Але все ж таки газети до табору потрапляли – як українські («Син

України», «Воля», «Рідний край», «Обнова»), так і польські та російські («Народ», «Робітник»; «Варшавское слово», «Свобода») [11].

Потребу інтернованого вояцтва у друкованому слові з 19 січня 1921 р. стала задовольняти дивізійна книгозбірня, причому спочатку – через повну відсутність українських книг – у магістраті Каліша за окрему плату (3000 марок польських на місяць) випозичались російські книжки [12]. Але вже за короткий час культурно-освітній відділ дивізії знайшов можливість придбати різні українські книжки (частину з них безоплатно передали дивізії державні інституції та міністерства УНР). Завдяки цьому станом на 15 березня ц.р. її загальний фонд становив 1015 примірників книжок, у т.ч. 628 назв навчальної літератури (підручників та абеток). Охопити книжкою більший загальний фонд вояцтва не дозволяла відсутність приміщення для влаштування читальні, відтак єдиною формою отримання книжок було лише їх отримання на руки всім бажаним. Для зручності таборян при деяких куренях були засновані свої бібліотеки (100-150 прим.). Загалом за три місяці (15 грудня 1920 – 15 березня 1921 рр.) книжки випозичались 3595 разів, так що кожного дня пересічно прочитувалось 64 книжки (у переважній більшості історичних оповідань та книг, присвячених національному питанню)[13].

Надзвичайно важливим завданням для культурно-освітнього відділу дивізії стала ліквідація неписьменності серед козацтва (128 неграмотних і 153 малограмотних), але знову ж таки – через відсутність приміщення для занять такою кількістю вояків було ухвалене рішення про створення 10 дивізійних початкових шкіл, а саме навчання проходило «серед гаму і сутолоки в самих бараках, де мешкають козаки». Через повну відсутність паперу та олівців учні цих шкіл були змушені «вуглем виводити букви на підлозі бараків». Учителями виступали, як правило, «сотенні» культурно-освітні інструктори, а також ті старшини, хто мав відповідні професійні кваліфікації. Потяг козацтва до опанування грамотою був настільки потужним, що цьому не зашкодив і брак «столів, лавок, грифельних... [і] шкільних дошок, букварів і особливо читанок». Завдяки цьому стало можливим успішно провадити навчання з неписьменними, пройшовши до 15 березня ц.р. $\frac{2}{3}$ курсу навчання [14]. Окремо діяла школа для тих, хто прослухав 4 класи середньої школи (16 осіб) [15].

Для усього загалу козацтва також проводились виклади з українознавства, які включали в себе історію України, історію української літератури, географію, національне питання, військову етику, статистику й кооперацію. Кожного тижня проводилось 18 годин різних занять з цього переліку, присутність козацтва на них була обов'язковою (за винятком задіяних на службі та роботах)[16]. Наскільки потрібними були заняття, опосередковано свідчить та обставина, що ще 106 грамотних козаків (що раніше скінчили російські початкові школи) були зараховані до школи української грамоти [17].

З метою посилення національно-орієнтованої складової навчання та згуртування активу вояцтва у підрозділах дивізії, культурно-освітній відділ на початку лютого 1921 р. санкціонував створення в куренях секцій товариства «Просвіта», які мали працювати в порозумінні з «сотенними» інструкторами. До їх складу було залучено 381 таборянин, у т.ч. 110 старшин. Секції проводили свою діяльність на підставі затвердженого начдивом О.Удовиченком статуту, у першому параграфі якого була визначена їх мета: «Національне, моральне та естетичне виховання козаків Куреня; розвинення патріотичного почуття; боротьба з неграмотністю; фізичне виховання; боротьба зі шкідливими вчинками та звичаями козаків: карти, п'янство тощо» [18].

Метою заснованої на початку квітня 1921 р. «Спілки українського слова» («Гуртка охорони рідної мови») стала «боротьба моральними засобами з наслідками русифікаційної політики[...] царату та виховання в національній душі загалу вояцтва» [19]. Ініціаторами його заснування виступила громада старшин-галичан, яким несла була «далі терпіти як українські старшини говорять між собою по московські. Більшість з них це бувші денкінські офіцери, що не маючи де «пристроїтися» – зайшли в наші ряди. На жаль також деякі наші генерали балакають до сьогодні мішаниною московсько-української мови» [20]. Задля привернення уваги до своєї діяльності старшини-галичани звернулись із листом до С.Петлюри та розпочали збір підписів таборян на підтримку своєї діяльності, сподіваючись в такий спосіб вплинути на загальне старшинство.

У 3-й дивізії діяла Студентська громада («Громада українського стрілецького студентства»), яка дбала про згуртування «студентського елементу» з метою створення умов для продовження ними університетських студій у майбутньому. В її складі перебувало близько 120 таборян – колишніх студентів з різних вищих навчальних закладів, які в силу різних причини (насамперед – через їх участь у воєнних діях) не змогли їх закінчити [21]. Провід товариства (голова – поручник Осінський, секретар – хорунжий Юнг) за сприяння найактивніших членів організації (Льїн, Левицький, Колінський, Держинський та ін.) організували проведення грошових збірок для потреб сухотників у таборі та влаштовували інші гуманітарно-освітні акції для загалу вояцтва [22].

Надання міністерством освіти Польщі дозволу студентам-таборянам із незавершеним курсом навчання вписуватись до університетів Варшави, Кракова і Познані вселило в душі членів цієї організації надію завершити університетський курс навчання. З метою забезпечення для них хоча би мінімальних умов для навчання заходами української громади в Польщі був облаштований інтернат під Варшавою, в якому учорашні таборяни могли перебувати до знаходження собі іншого житла.

Хворими таборянами опікувався «Комітет з допомоги хворим козакам і старшинам», члени якого дбали про збільшення харчового пайка та пошук ліків для цієї категорії інтернованих. Певний

відсоток на ці потреби відраховував дивізійний кооператив, який мав свої філії в більшості частин дивізії [23].

«Учительська спілка» об'єднала в своєму складі старшин, які мали учительський фах та залучались до роботи у школах грамоти та для читання різних освітніх курсів. Але в силу різних обставин вона припинила свою діяльність вже у другій половині 1921 р. [24]

Навесні 1921 р. робота шкіл грамоти була тимчасово припинена (у зв'язку з виїздом частини інтернованих на роботи), і лише у середині жовтня ц.р. їх діяльність відновилась. Тоді ж у дивізії були відкриті кілька майстерень (оправна, кустарна, шевська, кравецька, слюсарна, столярна та ін.), в яких працювало понад 50 козаків, що стало можливим завдяки організаційним зусиллям культурно-освітнього відділу 3-ої дивізії.

У вересні 1921 р. при ньому була заснована «пресова квартира» (у складі історичного, видавничого й агітаційно-інформаційно підвідділів), що мала своїм завданням «записувати від козаків оповідання, військові спомини, збирати денники в архіві, писати звідомлення зі свого фронту, із життя дивізії для користування преси й поповнення історичного матеріалу, удержувати архіві, [...] фотографічні ательє, військовий музей». Також до її функцій належало й «редагувати і видавати дивізійну часопись, журнали, військові оповідання, описи, агітаційні листки, відозви, переклади, ріжні підрічники, [...] вести хроніку відділу, [...] зносити з місцевою і закордонною пресою з метою інформування відділу, а також випуску потрібних часописів і ріжної літератури для поширення в дивізії» [25].

Як зазначалось у «Докладі про працю Культурно-Освітнього відділу 3-ї Залізної стрілецької дивізії з 15 грудня 1920 року по 31 грудня 1921 року» [26], за рік було зібрана значна кількість зразків «творчости старшин і козаків, спомини про бої, наступи, відвороти», підготовлені біографії вояків дивізії. До заслуг співробітників відділу слід віднести й проведення анкети про загиблих старшин і козаків з описом їх геройських вчинків та місць їх поховання, а також упорядкування могил померлих під час інтернування і похованих у м. Каліш. Культурно-освітній відділ подбав і про фотофіксацію повсякденного життя та служби дивізійників; а також про їх збереження (як й інших документів) у дивізійному музеї-архіві [27]. Також тривала робота із збирання споминів про «бої, походи та ріжні випадки», які мали стати основою для написання історії 3-ої дивізії. Активно працювала й дивізійна «перекладачна» (перекладацька) комісія дивізії, члени якої здійснювали переклади на українську мову фахової літератури аби задовольнити в цьому потреби армії.

Після придбання друкарського станка та облаштування дивізійної друкарні (кінець серпня 1921 р.) стало можливим активізувати роботу з видання кількох періодичних видань, що підготовлювались окремими частинами 3-ої дивізії, у т.ч.: журналів «Козацька думка» (19 курінь), «Джерело» (21 курінь), «Вістник» (інженерний курінь), «За Україну» (кінний полк), «За дротом» (школа підстаршин). Також у друкарні тиражувались орган культурно-освітнього відділу дивізії «Залізний стрілець» (89 номерів за 1921 р.), сатирично-гумористичний журнал «Сич», двотижневик «Нове слово», двотижневик «Український сурмач», місячник «Веселка». Невеликими накладками (у переважній більшості – 20-30 прим.) були видані молитовники, ціла низка праць генерала П.Шандрука, «Коротка історія 3-ї Залізної дивізії» полковника Г.Чижевського, збірки народних пісень, афіші. Дещо більшими накладками (кілька сотень примірників) виходили військові підручники, спогади, відозви, програмки, запрошення, театральні квитки та ін.[28] Всі ці видання були представлені у читальні дивізійної книгозбірні, що значно полегшувало козацтву ознайомлення з їх змістом.

Культурно-мистецька компонента життя 3-ої дивізії була репрезентована насамперед кількома гуртками, які або виникли за ініціативою таборян, або їх створення було санкціоновано дивізійним культурно-просвітнім відділом. Одним з перших утворився старшинський хоровий гурток (під проводом сотника М.Кальмуцького), який вже 25 січня 1921 р. улаштував для мешканців міста Каліш концерт. Ефективна передконцертна підготовка і, зокрема, «гарні запрошення та багата програма» привернули до нього увагу багатьох мешканців міста, які прагнули в такий спосіб ближче ознайомитись з українським хоровим мистецтвом. Крім гарних емоцій у хористів та публіки, концерт також дав гарний прибуток для таборової каси [29].

Зусиллями М.Кальмуцького хор досить скоро «став на належну височінь і почав демонструвати свої розучені пісні на сцені і в виставах». Разом з тим, його члени, координуючи свою роботу з культурно-освітнім відділом, причинились до «поширення знання і любови до української пісні в широких колах козацества», що стало можливим завдяки зусиллям «курінних диригентів», які провадили щоденне хорове навчання [30].

Ще один гурток – музичний – визначив «своїм завданням організувати духові оркестри для частин своєї дивізії, навчання музики на струнних інструментах[...] ширення української музики[...] [та] національних інструментів» [31]. Попри відчутний брак матеріальних ресурсів, потрібних для придбання музичних інструментів, гурток (голова – поручник Головка) все ж таки зібрав 10 струнних та 4 духові музичні інструменти, завдяки чому забезпечував музичний супровід концертів та театральних вистав. Інколи разом з хором оркестр брав участь у концертах, які відбувались у місті Каліш (один з таких концертів відбувся 10 травня 1921 р.) [32].

Оркестр проводив й свої власні сольні виступи, як це мало місце 3 червня 1921 р., коли таборянам було запропоновано збірку «військово-національних» маршів (в обробці поручника Головка), у

т.ч.: «Козак, Полтавка», «Юнак», «Січислав», «Стрілець», «Рідний край», «Вільна Україна» та ін.[33] Майстерність деякого з числа музикантів «струнної» оркестри була такою, що частина з них влітку 1921 р. була запрошена на постійну роботу до Кракова [34].

Але в таборі не бракувало музикантів, тому оркестр продовжив свої виступи, приходячи (разом з хором) на допомогу різним таборовим товариствам. Так, зокрема, 16 липня 1921 р. спільними зусиллями студентської громади та різних мистецьких колективів (у т.ч. й хористів 2-ої Волинської стрілецької дивізії) у залі ремісничого клубу Каліша був проведений концерт з трьох частин, програма якого відкривалась співом «Gaudeamus» в хоровому виконанні. Увазі глядачів були запропоновані й сольні виступи таборових артистів (Скворцова Любанського, поручників Заварницького й Щита), фортепіанних творів (вальс № 7 Шопена у виконанні поручника Залозного) та хорових виступів. Концерт завершувався танцями, а крім того у програмі були також «конфетти, американський аукціон і інші забави». 2 серпня свою вечірку влаштувала Спілка українського слова, в її програмі був драматичний етюд «Останній сніп» Л.Старицької-Черняхівської, виступи хору (під орудою сотника Кальмуцького), сольні пісні та національні танці у виконанні учнів В.Авраменка [35].

До складу заснованого у кінці грудня 1920 р. «гуртка аматорів драми» (театрального або драматичного гуртка) входило 46 осіб, він діяв на підставі власного статуту, узгодженого з начальником культурно-освітнього відділу та затвердженого комдивом. На відміну від інших гуртків, таборів артисти мали у своєму розпорядженні «театральний барак», що дозволило їм вже напередодні Нового року запропонувати таборянам п'єсу «Бурлака» [36]. За найближчі три місяці своєї діяльності членами гуртка було підготовлено 11 вистав, які відвідало до 500 таборян [37]. Драмгурток пропонував свої вистави таборянам у пам'ятні дні, зокрема – 23 травня, коли дивізія й табір відзначали «свято дня іменин» Головного Отамана УНР С.Петлюри. Того дня в театрі відбулись дві одноактівки: «Останній сніп» (режисер О.Сосницький) і «Куди вітер віє» (режисер П.Чугай) [38].

Невдовзі стала очевидною потреба об'єднання зусиль всіх артистів-аматорів (у таборі окремо діяв драмгурток 2-ої Волинської дивізії). Враховуючи потребу консолідації сил та ресурсів, у кінці липня 1921 р. таборі постало об'єднане Драматичне товариство ім. М.Садовського, яке й перебрало на себе підготовку всіх вистав у таборовому театрі. 18 вересня 1921 р. таборянам було запропоновано виставу «Запорожець за Дунаєм» (режисер – О.П.Левітський, він же виступав у ролі запорожця Карася), 2 жовтня 1921 р. – п'єсу «На перші гулі» (С.Васильченка), ще за два тижні – драматичні малюнки «Гаркуша» С.Стороженка [39].

З артистами-аматорами тісно координувала свою роботу студія малярства (16 осіб), члени якої надавали допомогу таборовому театру в підготовці вистав шляхом виготовлення окремих декорацій та оздоблення сцени, а також намагалась забезпечити своїм членам можливість для вдосконалення їх професійної майстерності. Студія організувала дві виставки малюнків своїх членів – у таборі (в приміщенні студії) та місті Каліш (останню відвідало близько 1500 його мешканців). Більша частина з 130 мистецьких робіт була придбана, що принесло авторам картин перші грошові надходження. При студії успішно діяла й школа малювання для козаків (34 учні), даючи їм ази ремесла художника [40].

У квітні 1921 р. до складу театрального гуртка був запрошений В.Авраменко, який у кінці того ж місяця заснував для всіх таборян школу українського танцю («Товариство відродження українського національного танку»). До неї майже відразу «зголосилося багато хлопців-старшин та козаків», бажаючи вивчитись «танцювати по мистецькі рідних танків, які досі були [...] призабуті» [41]. Вже за короткий час енергійні зусилля В.Авраменка, а крім того – «красота поступовости оброблення рухів тіла з глибоким національним характером захопила величезну кількість бажаючих вчитися», так що до школи В.Авраменка вписалось понад 250 таборян. Його учні невдовзі почали виступати з виставами, демонструючи свої здобутки в техніці танцю (загалом таких вистав відбулась 23) [42].

У програмі «шкільного вечора танка», що відбувся 1 липня 1921 р., було передбачено виголошення реферату, показ «танкових рухів й постав», демонстрація різних танцювальних па та парних танців – козачок, коломиїка, а також сольних виступів учнів В.Авраменка у супроводі струнного оркестру[43]. З нагоди дивізійного свята «залізних» (22 липня) вихованці В.Авраменка (зі складу 3-ої та 2-ої дивізій) підготували «танцювальний» концерт, під час якого у супроводі струнного оркестру продемонстрували таборянам свої успіхи в оволодінні мистецтвом українського національного танцю [44].

Починаючи з весни 1921 р., у дивізії розпочав свою діяльність і спортивний гурток (36 членів), заходами якого відбувались тренування з вільних рухів, важкої атлетики, деяких видів гімнастичних вправ та французької боротьби. Це, відповідно, уможливило організацію спортивних свят та таборових чемпіонатів, футбольних матчів. Також гурток влаштував для козацтва «ріжні забави», намагаючись і в такий спосіб привернути їх до занять спортом [45].

Навесні та влітку 1921 р. культурно-освітнім відділом та спортивним гуртком також було проведено кілька олімпіад. Одна з них відбулась 2 травня ц.р., і глядачам були представлені гімнастичні вправи, фехтування, легка атлетика («скачки», «метання списа і диска» та ін.), важка атлетика («підіймання ваги», «боротьба французька», «бокс англійський»). Завершували олімпіаду виступи вихованців школи національного танку В.Авраменка [46].

Одним із надзвичайно ефективних засобів духовно-національної консолідації інтернованих була підготовка та відзначення пам'ятних дат та державних свят. У цьому разі відбувалася кооперація

зусиль всіх таборових культурно-мистецьких осередків, у т.ч. й 2-ої Волинської стрілецької дивізії, яка також перебувала у цьому таборі. 22 січня 1921 р. було проведено урочисте святкування Дня проголошення IV-го Універсалу, програма якого включала в себе службу Божу (в присутності всіх частин дивізії), виступи «сотенних» культурно-освітніх інструкторів з рефератами про значення цієї події в історії українського народу, театралізована вистава з проголошенням тексту згаданого Універсалу [47].

10 березня 1921 р. на вшанування пам'яті Т.Шевченка і з нагоди 60-ліття його смерті у Каліші відбувся великий концерт. Наступного дня було проведено польову службу Божу, потім – урочистий марш інтернованих військ у присутності українських та польських офіцерів. Увечері цього дня (як зрештою й кожного) у таборі проводилась «повідка» (переключка), яка завершувалась спільною молитвою та співом державного гімну «Ще не вмерла Україна» у супроводі таборового оркестру [48].

Висновки. Інтенсивність роботи таборових курсів і шкіл, а також розмаїття діяльності мистецьких гуртків у таборі Каліш дозволяє дійти висновку, що повсякдення інтернованих майже кожного дня було сповнене різними громадськими акціями та культурно-національними імпрезами, участь в яких оберігала козацтво «від різних можливих... впливів дурниць і хвилювань душі» та усувала ґрунт для «песимізму і розпуки» [49]. Важливим досягненням культурно-освітнього відділу стала ліквідація (до кінця 1921 р.) у 3-й дивізії неписьменності серед козацтва, створення книгозбірні та читальні (разом із забезпеченням них відповідною літературою та передплатою різних періодичних видань), організація тиражування у дивізійній друкарні цілої низки таборових видань, а також перекладної літератури та оригінальних праць вояків-дивізійників. Заходами культурно-освітнього відділу в дивізії регулярно проводились відзначення пам'ятних дат та національно-державних свят.

Досить наповненим було й культурно-мистецьке життя дивізії, бо у своїй більшості її вояки завжди прагнули прикрасити чимось своє таборове життя, намагаючись з користю провести свій вільний час. Відтак обдарованих відповідним хистом вояки могли відвідувати студію малярства, охочі навчатись національних танців – школу відродження українського танцю, організовану В.Авраменком, здобувати нові знання або брати участь у спортивних змаганнях.

Вояки дивізії мали можливість відвідувати вистави театру та слухати виступи дивізійного хору, участь в організації яких брали актори-аматори, співаки, музиканти – власне всі, хто мав мистецький хист та покликання до цього. Виступи дивізійних культурно-мистецьких колективів мали важливе значення для піднесення морального духа дивізійників, задовольняючи їх ностальгійні почуття за власною домівкою та рідним краєм. Дуже важливим було те, що всі без винятку театральні-концертні самодіяльні заходи були національними за змістом та духом і сприяли духовній консолідації вояцтва дивізії.

Крім того, завдяки українській пісні, музиці, драматичному мистецтву серед польського суспільства закріплювалась позитивна візія УНР та українців як про частину європейського політичного та національно-культурного простору. Найголовнішим у цьому процесі було те, що таборяни шукали й знаходили власне оригінальне вираження своїм мистецьким пошукуванням, роблячи в такий спосіб свій внесок у скарбницю української та європейської культури.

Примітки

¹ Дану статтю було підготовлено завдяки сприянню Студіуму Східної Європи (Studium Europę Wschodniej) Варшавського університету, за ініціативи якого 2014 р. була започаткована щорічна Нагорода імені Івана Виговського (під почесним патронатом Президента Польщі), що вручається рішенням її Капітули з числа делегатів від 25 університетів та вищих шкіл Польщі – *авт.*

Література

1. Kolańczuk A. Internowani żołnierze Armii UNR w Kaliszu 1920-1939.– Kalisz-Przemysł-Lwów, 1995 – 96 s.
2. Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі 1920-1939 рр. Львів. 2000. 276 с.
3. Karpus Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918-1924. Toruń. 1997. 209 s.
4. Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921-1924 рр.). Київ-Філадельфія.1997. 187 с.
5. Павленко М. І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919-1924 рр.). Київ. 1999. 352 с.
6. Wiszka E. Szósta Siczowa Dywizja Strzelecka Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej. Formowanie, szlak bojowy, internowanie 1920-1924. Toruń. 2012. 513 s.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф.3525, оп.1, спр.1, арк.1-4 («Доклад про працю Культурно-Освітнього Відділу 3-ої Залізної дивізії з 15 грудня 1920 року по 15 березня 1921 року»), арк.9-15 («Доклад про працю Культурно-Освітнього відділу 3-ї Залізної стрілецької дивізії з 15 грудня 1920 року по 31 грудня 1921 року»).
8. Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu (dalej – ZNIO), Dz. Rękopisów, sygn. akc. 22/53 «Papiery różne dotyczące spraw ukraińskich z czasów I wojny światowej i po jej zakończeniu (materiały dotyczące rządu ukraińskiej Republiki Ludowej w Tarnowie 1920-1921, papiery Ostapa Łuckiego i Oleksandra Kowalewskiego, materiały dotyczące wojska ukraińskiego).
9. ЦДАВО України, ф.3525, оп.1, спр.1, арк.9.

10. ЦДАВО України, ф.3525, оп.1, спр.1, арк.1.
11. ЦДАВО України, ф.3525, оп.1, спр.1, арк.1, 2.
12. ZNiO, Dz. Rękopisów, sygn. акс. 22/53/1. «Відчит про командировку в організаційних справах міністерства преси й пропаганди в районі Ченстохова і Каліша» від 21 січня 1921 р., адресований міністру згаданого відомства Уряду УНР О.Ковалевському.
13. ЦДАВО України, ф.3525, оп.1, спр.1, арк.1зв.-2.
14. ЦДАВО України, ф.3525, оп.1, спр.1, арк.2-2зв., 9зв.
15. ZNiO, Dz. Rękopisów, sygn. акс. 22/53/1.
16. ЦДАВО України, ф.3525, оп.1, спр.1, арк.2-2зв., 10.
17. ЦДАВО України, ф.3525, оп.1, спр.1, арк. 9зв.
18. ЦДАВО України, ф.3525, оп.1, спр.1, арк. 2зв., 4, 5.
19. ЦДАВО України, ф.3525, оп.1, спр.1, арк.13зв.-14.
20. Левицький В. В «союзницьких» таборах для полонених та інтернованих. Свобода. Джерсі-сіті, 1934. 1 жовтня. Ч.229. С.2.
21. ЦДАВО України, ф.3525, оп.1, спр.1, арк.14.
22. Левицький В. В «союзницьких» таборах для полонених та інтернованих . Свобода. Джерсі-сіті, 1934. 8 жовтня. Ч.235. С.2; 9 жовтня. Ч.236. С.2.
23. ЦДАВО України, ф.3525, оп.1, спр.1, арк.14.
24. ЦДАВО України, ф.3525, оп.1, спр.1, арк.13зв.-14.
25. ЦДАВО України, ф.3525, оп.1, спр.1, арк.10.
26. ЦДАВО України, ф.3525, оп.1, спр.1, арк.9-15.
27. ЦДАВО України, ф.3525, оп.1, спр.10-10зв.
28. ЦДАВО України, ф.3525, оп.1, спр.1, арк.11-11зв.
29. Левицький В. В «союзницьких» таборах для полонених та інтернованих . Свобода. Джерсі-сіті, 1934.26 вересня. Ч.225.С.2.
30. ЦДАВО України, ф.3525, оп.1, спр.1, арк.2зв.-3.
31. ЦДАВО України, ф.3525, оп.1, спр.1, арк.3.
32. ЦДАВО України, ф.3525, оп.1, спр.15, арк.2.
33. ЦДАВО України, ф.3525, оп.1, спр.15, арк.7.
34. ЦДАВО України, ф.3525, оп.1, спр.1, арк.3, 12зв.-13.
35. ЦДАВО України, ф.3525, оп.1, спр.15, арк.8, 14-15.
36. ZNiO, Dz. Rękopisów, sygn. акс. 22/53/1.
37. ЦДАВО України, ф.3525, оп.1, спр.1, арк.3.
38. ЦДАВО України, ф.3525, оп.1, спр.15, арк.3-4.
39. ЦДАВО України, ф.3525, оп.1, спр.15, арк.10, 11, 12.
40. ЦДАВО України, ф.3525, оп.1, спр.1, арк.13-13зв.
41. Левицький В. В «союзницьких» таборах для полонених та інтернованих. Свобода. Джерсі-сіті, 1934. 3 жовтня. Ч.231. С.2.
42. ЦДАВО України, ф.3525, оп.1, спр.1, арк.13.
43. ЦДАВО України, ф.3525, оп.1, спр.15, арк.6-6зв.
44. ЦДАВО України, ф.3525, оп.1, спр.15, арк.9.
45. ЦДАВО України, ф.3525, оп.1, спр.1, арк.3зв., 13зв.
46. ЦДАВО України, ф.3525, оп.1, спр.15, арк.1.
47. ЦДАВО України, ф.3525, оп.1, спр.1, арк.3зв.-4.
48. Левицький В. В «союзницьких» таборах для полонених та інтернованих . Свобода. Джерсі-сіті, 1934. 29 вересня.Ч.228. С.2.
49. ЦДАВО України, ф.3525, оп.1, спр.1, арк.4.

References

1. Kolańczuk A. Internowani żołnierze Armii UNR w Kaliszu 1920-1939.– Kalisz-Przemysł-Lwów, 1995 – 96 s.
2. Kolyanchuk O. Ukrayins'ka viys'kova emigratsiya u Pol'shchi 1920-1939 rr. – L'viv, 2000. – 276 s.
3. Karpus Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918-1924. – Toruń, 1997. – 209 s.
4. Sribnyak I. Obezbroyena, ale neskorena: Internovana Armija UNR u taborakh Pol'shchi y Rumuniyi (1921-1924 rr.). – Kyiv-Filyadel'fiya, 1997. – 187 s.
5. Pavlenko M. I. Ukrainian prisoners of war and interned in the camps of Poland, Czechoslovakia and Romania: the attitude of power and conditions of stay (1919-1924 gg.). - K., 1999. - 352 pp.
6. Wiszka E. Szósta Siczowa Dywizja Strzelecka Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej. Formowanie, szlak bojowy, internowanie 1920-1924. – Toruń. – 2012. – 513 s.
7. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny (dali – TSDAVO Ukrayiny), f.3525, op.1, spr.1, ark.1-4 («Doklad pro pratsyu Kul'turno-Osvitn'oho Viddilu 3-oyi Zaliznoyi divyiziyi z 15 hrudnya 1920 roku po 15 berezhnya 1921 roku»), ark.9-15 («Doklad pro pratsyu Kul'turno-Osvitn'oho viddilu 3-yi Zaliznoyi strilets'koyi divyiziyi z 15 hrudnya 1920 roku po 31 hrudnya 1921 roku»).
8. Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu (dalej – ZNiO), sygn. акс. 22/53 «Papiery różne dotyczące spraw ukraińskich z czasów I wojny światowej i po jej zakończeniu (materiały dot. rządu ukraińskiej Republiki Ludowej w Tarnowie 1920-1921, papiery Ostapa Łuckiego i Oleksandra Kowałewskoho, materiały dot. wojska ukraińskiego).
9. TSDAVO Ukrayiny, f.3525, op.1, spr.1, ark.9
10. TSDAVO Ukrayiny, f.3525, op.1, spr.1, ark.1.
11. TSDAVO Ukrayiny, f.3525, op.1, spr.1, ark.1, 2.

12. ZNiO, rękopis 22/53/1. «Vidchyt pro komandirovku v orhanizatsiynykh spravakh ministerstva presy y propahandy v rayoni Chenstokhova i Kalisha» vid 21 sichnya 1921 r., adresovanyy ministru z-hadanoho vidomstva Uryadu UNR O.Kovalevs'komu.
13. TSDAVO Ukrayiny, f.3525, op.1, spr.1, ark.1zv.-2.
14. TSDAVO Ukrayiny, f.3525, op.1, spr.1, ark.2-2zv., 9zv.
15. ZNiO, sygn. akc. 22/53/1.
16. TSDAVO Ukrayiny, f.3525, op.1, spr.1, ark.2-2zv., 10.
17. TSDAVO Ukrayiny, f.3525, op.1, spr.1, ark. 9zv.
18. TSDAVO Ukrayiny, f.3525, op.1, spr.1, ark. 2zv., 4, 5.
19. TSDAVO Ukrayiny, f.3525, op.1, spr.1, ark.13zv.-14.
20. Levyts'kyy V. V «soyuznyts'kykh» taborakh dlya polonenykh ta internovanykh // Svoboda. – Dzhersi-siti, 1934. – 1 zhovtnya. – CH.229. – S.2.
21. TSDAVO Ukrayiny, f.3525, op.1, spr.1, ark.14.
22. Levyts'kyy V. V «soyuznyts'kykh» taborakh dlya polonenykh ta internovanykh // Svoboda. – Dzhersi-siti, 1934. – 8 zhovtnya. – CH.235. – S.2; 9 zhovtnya. – CH.236. – S.2.
23. TSDAVO Ukrayiny, f.3525, op.1, spr.1, ark.14.
24. TSDAVO Ukrayiny, f.3525, op.1, spr.1, ark.13zv.-14.
25. TSDAVO Ukrayiny, f.3525, op.1, spr.1, ark.10.
26. TSDAVO Ukrayiny, f.3525, op.1, spr.1, ark.9-15.
27. TSDAVO Ukrayiny, f.3525, op.1, spr.10-10zv.
28. TSDAVO Ukrayiny, f.3525, op.1, spr.1, ark.11-11zv.
29. Levyts'kyy V. V «soyuznyts'kykh» taborakh dlya polonenykh ta internovanykh // Svoboda. – Dzhersi-siti, 1934. – 26 veresnya. – CH.225. – S.2.
30. TSDAVO Ukrayiny, f.3525, op.1, spr.1, ark.2zv.-3.
31. TSDAVO Ukrayiny, f.3525, op.1, spr.1, ark.3.
32. TSDAVO Ukrayiny, f.3525, op.1, spr.15, ark.2.
33. TSDAVO Ukrayiny, f.3525, op.1, spr.15, ark.7.
34. TSDAVO Ukrayiny, f.3525, op.1, spr.1, ark.3, 12zv.-13.
35. TSDAVO Ukrayiny, f.3525, op.1, spr.15, ark.8, 14-15.
36. ZNiO, Dz. Rękopisów, sygn. akc. 22/53/1.
37. TSDAVO Ukrayiny, f.3525, op.1, spr.1, ark.3.
38. TSDAVO Ukrayiny, f.3525, op.1, spr.15, ark.3-4.
39. TSDAVO Ukrayiny, f.3525, op.1, spr.15, ark.10, 11, 12.
40. TSDAVO Ukrayiny, f.3525, op.1, spr.1, ark.13-13zv.
41. Levyts'kyy V. V «soyuznyts'kykh» taborakh dlya polonenykh ta internovanykh // Svoboda. – Dzhersi-siti, 1934. – 3 zhovtnya. – CH.231. – S.2
42. TSDAVO Ukrayiny, f.3525, op.1, spr.1, ark.13.
43. TSDAVO Ukrayiny, f.3525, op.1, spr.15, ark.6-6zv.
44. TSDAVO Ukrayiny, f.3525, op.1, spr.15, ark.9.
45. TSDAVO Ukrayiny, f.3525, op.1, spr.1, ark.3zv., 13zv.
46. TSDAVO Ukrayiny, f.3525, op.1, spr.15, ark.1.
47. TSDAVO Ukrayiny, f.3525, op.1, spr.1, ark.3zv.-4.
48. Levyts'kyy V. V «soyuznyts'kykh» taborakh dlya polonenykh ta internovanykh // Svoboda. – Dzhersi-siti, 1934. – 29 veresnya. – CH.228. – S.2.
49. TSDAVO Ukrayiny, f.3525, op.1, spr.1, ark.4.

Стаття надійшла до редакції 17.05.2018 р.